

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΡΑΚΑΣΗΣ
Αναπληρωτής Καθηγητής
Παν/μιο Ιωαννίνων
e-mail: evkar209@yahoo.gr

ΑΛΙΚΗ ΣΑΡΡΑ
Υποψήφια Διδάκτωρ
e-mail: alikisarra@gmail.com

ΤΑ ΛΑΤΙΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ: ΠΟΡΕΙΑ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΧΡΟΝΟ

Στόχος μας είναι με την παρούσα μελέτη να προσφέρουμε μια σύντομη επισκόπηση της διδασκαλίας των Λατινικών στη Μέση Εκπαίδευση και έτσι κατά το δυνατόν να συμφραστικοποιήσουμε ιστορικά και ιδεολογικά τις ποικίλες αλλαγές των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και μεταβολών. Βοηθός μας για την ιστορική αυτή περιδιάβαση στη διδασκαλία των Λατινικών στάθηκε η εξέταση των σχετικών διαταγμάτων και αναλυτικών προγραμμάτων από ιδρύσεως του νεοελληνικού κράτους, αλλά και η μελέτη της βιβλιογραφίας για την ιστορία της αρχαιογνωσίας στην ελληνική εκπαίδευση. Ξεχωριστή θέση κατέχει εδώ η εξειδικευμένη διδ. διατριβή της κας Ζιώγα Ιωάννας με τον τίτλο *Η διδασκαλία των Λατινικών στη Μέση Εκπαίδευση*, υπό την εποπτεία του καθηγ. Λατινικής Φιλολογίας του ΑΠΘ, αείμνηστου Τρομάρα Λεωνίδα. Η εργασία προσφέρει μια εξαιρετικά εμπειριστατωμένη ιστορικο-συγκριτική παρουσίαση της θέσης των Λατινικών στην ελληνική και δυτικο-ευρωπαϊκή εκπαίδευση και υπήρξε βασικός οδηγός στην έρευνά μας για τον εντοπισμό, την καταλογογράφηση και τη μελέτη των σχετικών διαταγμάτων, εγκυκλίων και αναλυτικών προγραμμάτων, αλλά και την παρουσίαση και την ταξινόμηση του σχετικού υλικού.

Θα πρέπει εδώ εξ αρχής να σημειώσουμε πως σκοπός μας είναι να σκιαγραφήσουμε τις ευρύτερες εξελίξεις στη διδασκαλία των Λατινικών με βάση τις σχετικές νομοθετικές προβλέψεις. Έχουμε ωστόσο συνείδηση πως η διδασκαλία του μαθήματος εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τις ιδιαιτερότητες μιας τάξης, όπως επίσης και από τις

ικανότητες και τα ενδιαφέροντα του δασκάλου. Τούτο, χωρίς να το παραγνωρίζουμε, δεν είμαστε σε θέση να το αξιολογήσουμε.

ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΗΜΕΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

Ενδιαφέρον για τη διδασκαλία των Λατινικών στην ελληνική εκπαίδευση διαπιστώνεται ήδη από τα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης: πενταμελής επιτροπή, επιφορτισμένη με το σχεδιασμό της εκπαίδευσης του νεοελληνικού κράτους υπό τον Άνθιμο Γαζή, πρόβλεψε την ίδρυση τριών βαθμίδων εκπαίδευσης, με τα Λύκεια να αποτελούν τη δεύτερη βαθμίδα. Στα Λύκεια προβλεπόταν και η διδασκαλία του μαθήματος των Λατινικών. Στο σχετικό μάλιστα ψήφισμα του Βουλευτικού (1001/11.7.1824 ψήφισμα του Βουλευτικού) διαβάζουμε τα εξής:

‘Εἰς αὐτὰ (δηλ. τα Λύκεια) νὰ διδάσκεται ὁ μαθητὴς μὲ ὄλην τὴν ἀπαιτούμενην γραμματοκριτικὴν ἐντέλειαν τὴν προποταρικὴν μας γλῶσσαν, νὰ σπουδάζῃ τὴν λατινικὴν καὶ τὴν γαλλικὴν καὶ νὰ ἀκροάζεται στοιχειώδη μαθήματα τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας’.

ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ - ΒΑΥΑΡΟΚΡΑΤΙΑ

Παρά τη σχετική πρόβλεψη των χρόνων της εθνικής παλιγγενεσίας την εποχή της διακυβέρνησης του Καποδίστρια (Ιανουάριος 1828-Σεπτέμβριος 1831), η λατινική γλώσσα και λογοτεχνία απουσιάζουν από τα προγράμματα σπουδών της δημόσιας εκπαίδευσης. Με την έλευση ωστόσο του Όθωνα στο Ναύπλιο (25 Ιανουαρίου του 1833), ήδη από τα χρόνια της αντιβασιλείας (1833-5), αλλά και κατά την περίοδο της βασιλείας (1835-62), οι κλασικιστικές τάσεις του γερμανόφωνου κυρίως χώρου συντελούν αποφασιστικά στην εισαγωγή του μαθήματος των Λατινικών στην ελληνική εκπαίδευση. Τα Λατινικά, με το βασιλικό διάταγμα του 1833 (ΕτΚ αρ. 41/16 Δεκεμβρίου 1833) διδάσκονται κατά τις δύο τελευταίες τάξεις του Ελληνικού σχολείου και στις δύο τάξεις του Γυμνασίου, κυρίως σε μαθητές που επιθυμούν να σπουδάσουν Ιατρική, Νομική, Θεολογία και Γλωσ-

σολογία. Με το αναλυτικό πρόγραμμα του 1836 μάλιστα (ΕτΚ φ. 87, 31.12.1836, σελ. 458-471) οι μαθητές της τελευταίας των τριτάξιων ή διτάξιων Ελληνικών σχολείων διδάσκονται ρωμαϊκή ιστορία και αρχές της λατινικής γλώσσας για τρεις και δύο ώρες αντιστοίχως. Στις δε τέσσερις τάξεις του Γυμνασίου διδασκόταν ένα ευρύ φάσμα ρωμαίων συγγραφέων, δηλ. χωρία από το ιστοριογραφικό έργο του Ιουλίου Καίσαρα, του Σαλλουστίου, του Λιβίου, του Τακίτου, του *epitomator* του Πομπηίου Τρόγου, Ιουστίνου, της ρητορικής πεζογραφίας του Κικέρωνα και του Κοϊντιλιανού, επιλογές από το έπος του Λουκρητίου, του Βεργιλίου και του Οβιδίου, από τη λυρική ποίηση του Κατούλλου και του Ορατίου, ακόμη και χωρία της κωμωδίας του Πλαύτου κατά την Δ΄ Γυμνασίου, ενός δηλ. κειμένου της λατινικής λογοτεχνίας που ελλείπει από τα αναλυτικά προγράμματα των επόμενων ιστορικών φάσεων της διδασκαλίας του μαθήματος. Σκοπός της ευρείας αυτής εισαγωγής του μαθήματος στην εκπαίδευση είναι να προσφέρει ολοκληρωμένη κλασική παιδεία (ελληνική και λατινική) στους μαθητές. Η σημασία που αποδίδει η βαυαροκρατία στη διδασκαλία της λατινικής γραμματείας προκύπτει με σαφήνεια από σχετικές δηλώσεις του Friedrich Thiersch, του εισηγητή δηλ. της εκπαιδευτικής πολιτικής της Οθωνικής πολιτείας. Μολονότι η λατινική λογοτεχνία αντιμετωπίζεται εν πολλοίς ως μίμηση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας συμφώνως προς την ευρύτερη τάση της διεθνούς φιλολογικής κοινότητας της εποχής, η διδασκαλία των Λατινικών θεωρείται προϋπόθεση *sine qua non* της κλασικής παιδείας των νεοελλήνων, με σκοπό τόσο τη διανοητική όσο και την αισθητική βελτίωση των μαθητών.

Στο χρονικό διάστημα 1836-1855 τα Λατινικά συνεχίζουν να κατέχουν δεσπόζουσα θέση στην ελληνική εκπαίδευση. Αν και, προϊόντος του χρόνου, τα Λατινικά μεταβαίνουν από τη δεύτερη στην πέμπτη θέση, εντούτοις το μάθημα συνεχίζει να υποστηρίζεται στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, με τα Αρχαία Ελληνικά ωστόσο να βρίσκονται σταθερά στην πρώτη σειρά των διδασκόμενων μαθημάτων.

Χ. ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ

Το 1884, με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Χ. Τρικούπη, τα Λατινικά περιορίζονται στην τρίτη τάξη του τριτάξιου Ελληνικού σχολείου και στις τέσσερις τάξεις του Γυμνασίου, όπου διδάσκονται δύο και τρεις ώρες αντιστοίχως την εβδομάδα (ΦΕΚ 267/27.6.1884, ΕτΚ αρ. 267/27 Ιουνίου 1884). Στο Ελληνικό σχολείο οι μαθητές εκγυμνάζονται στη μετάφραση σύντομων φράσεων του αναγνωστικού και μελετούν τη γραμματική της Λατινικής μέχρι του κεφαλαίου του τυπικού των ρημάτων. Σκοπός του μαθήματος στην Α΄ γυμνασίου είναι και πάλι η γλωσσική εξάσκηση των μαθητών. Διδάσκεται η γραμματική της λατινικής γλώσσας, συμπεριλαμβανομένου ωστόσο και του ετυμολογικού, η λατινική σύνταξη και ενθαρρύνεται η απομνημόνευση διάσημων ρήσεων της λατινικής γραμματείας. Η διδασκαλία περιλαμβάνει επίσης τη μελέτη χωρίων από το βιογραφικό οpus του Κορνήλιου Νέπωτα, βασικού εγχειριδίου εκμάθησης της λατινικής ήδη από τους αρχαίους χρόνους. Στη Β΄ τάξη του Γυμνασίου συνεχίζεται η γλωσσική διδασκαλία με έμφαση στη συντακτική λειτουργία των πτώσεων και το μέτρο. Διδάσκεται επίσης τμήμα του *De bello Gallico* του Καίσαρα. Η μελέτη της ρωμαϊκής πεζογραφίας συνεχίζεται και στην Γ΄ Γυμνασίου με τη διδασκαλία χωρίων από την ιστοριογραφία του Λιβίου και το ρητορικό έργο του Κικέρωνα (*In Catilinam* I και II, *In Verrem* III, *Pro Sulla*). Αρχίζει επίσης η ερμηνεία της λατινικής ποίησης με επιλογές από τις *Μεταμορφώσεις* του Οβιδίου. Ρητορική (*De Oratore* I, *Orator*, *Brutus* του Κικέρωνα), Φιλοσοφική Πεζογραφία (*Disputationes Tusculanae*) και Βιογραφία (*Agricola* του Τάκιτου) αποτελούν τα αντικείμενα της ρωμαϊκής πεζογραφίας στην Δ΄ Γυμνασίου, ενώ από ποιητικά κείμενα διδάσκονται επιλογές από την *Αινειάδα* του Βεργιλίου και από τις *Ωδές* του Ορατίου όπως επίσης και το *Carmen Saeculare*. Οι συγγραφείς αυτοί και τα κείμενα αυτά θα αποτελέσουν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, σταθερά της διδασκαλίας των Λατινικών στη νεοελληνική εκπαίδευση.

ΕΘΝΙΚΗ ΗΤΤΑ ΤΟΥ 1897 – ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΗΣ ΛΑΤΙΝΙΚΗΣ

Μετά την εθνική ήττα του 1897 και μέσα στο έντονα κλασικιστικό κλίμα της περιόδου, ενισχύεται η διδασκαλία των Λατινικών στα Γυμνάσια και στην Γ΄ τάξη των Ελληνικών σχολείων της χώρας (τόρα πλέον 3 και 4 ώρες την εβδομάδα αντιστοίχως, συνολικά 16 από 12 ώρες το 1884) με σκοπό, σύμφωνα με το Β. Δ. ΕκΚ αρ.130, τεύχος Α΄/12 Σεπτεμβρίου 1897:

- Τη γνώση εκ μέρους των μαθητών *‘τῶν σπουδαιοτάτων κλασικῶν συγγραφέων τῶν Ρωμαίων καὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ’* και
- Την εκμάθηση της λατινικής γλώσσας *‘ὥστε οἱ μαθηταί, ἀπολούμενοι, νὰ δύνανται χωρὶα τῶν ἐν τῷ Γυμνασίῳ ἀναγινωσκομένων λατίνων πεζῶν συγγραφέων, μὴ περιέχοντα σπανίας λέξεις καὶ ἄλλως δ’ ἱκανῶς εὔκολα, νὰ μεταφράζωσιν εἰς τὴν γλῶσσαν ἡμῶν ἄνευ βοηθημάτων’.*

Η γραμματική και το συντακτικό της Λατινικής, μετάφραση από την ελληνική στη Λατινική, απομνημόνευση λατινικών φράσεων και ασκήσεις αντιστρόφου περιλαμβάνονται στη διδασκαλία όλων των τάξεων, ενώ, ξεκινώντας από την Α΄ Γυμνασίου εισάγεται η διδασκαλία των *Βίων* του αναγνωστικού του Λομόντα, το *De Bello Gallico* του Καίσαρα, ο *Pro Archia*, οι *In Catilinam* I ή II, ο *Pro Ligario*, ο *Pro Marcello*, το *De imperio Cn. Pompei*, το *De officiis*, βιβλία I ή III, και οι *Tusculanae Disputationes* του Κικέρωνα. Επίσης επιλογές από την τρίτη δεκάδα του *Ab urbe condita* του Λιβίου, του έπους του Βεργιλίου και του Οβιδίου, του λυρικού Ορατίου. Μάλιστα η διδασκαλία τόσο της Αρχαίας Ελληνικής όσο και της Λατινικής αποτελεί προαπαιτούμενο εγγραφής στο Πανεπιστήμιο, ακόμη και για τους αποφοίτους εμπορικών Γυμνασίων.

ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ Γ. ΘΕΟΤΟΚΗ

Αργότερα, κατά την της περίοδο κυβέρνησης Θεοτόκη, παρά τη διατήρηση των ωρών διδασκαλίας της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, γίνεται μια προσπάθεια ανοίγματος της εκπαίδευσης σε περισσό-

τερο θετικούς τομείς. Με το Β. Δ. της 21 Σεπτεμβρίου 1900 (ΕτΚ αρ. 227 τ. Α' /23 Σεπτεμβρίου 1900) γίνεται μείωση των ωρών της διδασκαλίας των Λατινικών σε 11 ώρες στο Γυμνάσιο και σε 1 μόνον ώρα στην τρίτη τάξη των Ελληνικών σχολείων. Ελαττώνεται επίσης η ύλη της λατινικής γραμματικής και του συντακτικού, περιορίζεται η εκγύμναση των μαθητών στο αντίστροφο, καταργείται η συστηματική απομνημόνευση λατινικών φράσεων και περιορίζεται η μελέτη του ρητορικού οpus του Κικέρωνα.

ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΙΣ Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ –

Ι. ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΣ, Κ. ΓΟΝΤΙΚΑΣ, Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Παρόλο που η θέση των Λατινικών δεν αποδυναμώνεται ουσιαστικά κατά την πρώτη περίοδο διακυβέρνησης Βενιζέλου με υπουργό Παιδείας τον Ι. Τσιριμώκο, εντούτοις, με τη *Γενική Είσηγητική Έκθεσις εις τὰ Έκπαιδευτικά Νομοσχέδια τοῦ 1913* του Δ. Γληνού προβλέπεται η διδασκαλία της Λατινικής να καταργηθεί από τα δημοτικά σχολεία, αλλά το μάθημα συνεχίζει να διδάσκεται στα Γυμνάσια. Η κλασική παιδεία (αρχαία ελληνική και λατινική) θεωρείται ως τμήμα ‘της ανωτάτης μορφώσεως’ την οποία οφείλει να παράσχει το Γυμνάσιο στους μαθητές. Ωστόσο το νομοσχέδιο αυτό δεν ψηφίζεται, λόγω των πολλών αντιδράσεων που προκάλεσε ο περιορισμός του αρχαιογνωστικού προσανατολισμού της εκπαίδευσης. Τα Λατινικά όμως ελαττώνονται κατά τη β' περίοδο της θητείας του Βενιζέλου μετά τις εκλογές του 1928, με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση των Κωνσταντίνου Γόντικα και Γεωργίου Παπανδρέου το 1929. Για πρώτη φορά το μάθημα των Λατινικών, αν και συνεχίζει να διδάσκεται 3 ώρες την εβδομάδα στις τέσσερις ανώτερες τάξεις του Γυμνασίου, γίνεται προαιρετικό (Π.Δ. 18.11.1931 – ΦΕΚ 12Α/13.1.1932). Δεν θεωρείται απολύτως αναγκαίο στο πλαίσιο της διδασκαλίας των μαθημάτων της κλασικής γραμματείας, εντός της οποίας τονίζεται η απόλυτη υπεροχή της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας.

Ο ίδιος ο Βενιζέλος θα υποστηρίξει στη Βουλή:

Δι' ἕναν ὁ ὁποῖος ἀποβλέπει νὰ γίνῃ καθηγητὴς εἰς τὸ Πανεπιστήμιον μίαν ἡμέραν, βεβαίως τὰ Λατινικὰ εἶναι ἀναγκαῖα διὰ νὰ ἐγκύψῃ ἀμέσως εἰς τὸ Ρωμαϊκὸν Δίκαιον, ἀλλὰ δι' ὅλους τοὺς ἄλλους τὰ Λατινικὰ εἶναι 99% ἄχρηστα.

Ιδιαίτερη ἔμφαση δίνεται πλέον στη μελέτη ἔργων και χωρίων της ρωμαϊκῆς γραμματείας που αναφέρονται στην ελληνική ιστορία (π. χ. η *Historia Alexandri Magni Macedonis* του Κούρτιου Ρούφου) ή αποπειράται εντελεχῆς σύγκριση της λατινικῆς γραμματείας, της ρητορικῆς παραγωγῆς του Κικέρωνα ή των μύθων του Φαίδρου π. χ., προς τα ελληνικά τους πρότυπα (Ελληνες ρήτορες, Αἰσωπος αντιστοίχως) ή της λατινικῆς γλώσσας προς την τυπολογία της αρχαίας, ἀλλά και της νέας ελληνικῆς. Και πάλι διδάσκονται υποχρεωτικά ή κατ' ἐπιλογὴν χωρία ἀπὸ ποικίλα, και παγιωμένα πλέον στη λατινική ἐκπαίδευση των νεοελλήνων, ρωμαϊκά opera: οι *Bioi* του Λομόντα, το *Bellum Civile* του Καίσαρα, τμήμα των ἐπιστολῶν (*Ad familiares* II, *Ad Atticum*), του φιλοσοφικῆς (*Somnium Scipionis*) και του ρητορικῆς ἔργου του Κικέρωνα (*Pro Archia poeta*, *In Catilinam* III ή IV, *Pro Ligario*, *Pro Marcello*, *Ad Marcum filium de officiis*), της ιστοριογραφίας του Λιβίου, των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου, της *Αἰνειάδας* του Βεργιλίου, του Ορατίου. Επίσης στοιχεῖα λατινικῆς μετρικῆς και ρωμαϊκῆς γραμματολογίας, με ἔμφαση στην ιστοριογραφία, τη βιογραφία και τη λογοτεχνία των απομνημονευμάτων.

Π. ΤΣΑΛΔΑΡΗΣ – Ι. ΜΕΤΑΞΑΣ

Τον Σεπτέμβριο του 1932 ηττάται το κόμμα των Φιλελευθέρων και σχηματίζεται κυβέρνηση υπό τον Παναγή Τσαλδάρη. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση Βενιζέλου ακυρώνεται και στο πλαίσιο αυτό το μάθημα των Λατινικῶν γίνεται και πάλι υποχρεωτικό. Διδάσκεται μάλιστα 3 ὥρες εβδομαδιαίως στις τελευταῖες τάξεις των Γυμνασίων της χώρας. Επί Μεταξά, με τα Β. Δ. 5.11.1935 και 16.1.1937, η διάρθρωση της διδασκαλίας του μαθήματος των Λατινικῶν ακολουθεῖ κατὰ βάση το προηγούμενο διάταγμα του 1931, ενώ ως στόχοι της

διδασκαλίας του μαθήματος ορίζονται οι εξής:

- Η ικανοποιητική εξοικείωση των μαθητών με τη λατινική γλώσσα, έτσι ώστε να αποκτήσουν την *ἀρετὴν τῆς λογικῆς διατυπώσεως τῶν νοημάτων των*.
- Η απόκτηση εκ μέρους των μαθητών ενισχυμένου ενδιαφέροντος για το *λογοτεχνικὸν ὥραϊον*.
- Η μελέτη των εκφάνσεων εκείνων της ρωμαϊκής ιστορίας που συνέβαλαν αποφασιστικά στην εξέλιξη του δυτικού ελληνο-ρωμαϊκού πολιτισμού.

ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ – Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ

Επόμενος εκπαιδευτικός σταθμός, μετά την όχι και τόσο σημαντική παρέμβαση του Γ. Βογιατζή ως υπουργού παιδείας τον Μάιο του 1959, η οποία περιορίζει το μάθημα των Λατινικών σε τρεις από τέσσερις τάξεις του Γυμνασίου με τη φιλοσοφία ωστόσο εν πολλοίς των προηγούμενων αναλυτικών προγραμμάτων, είναι η μεταρρύθμιση Ε. Παπανούτσου, γενικού γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας με Πρωθυπουργό τον Γ. Παπανδρέου. Με το Β.Δ. 4379/1964 θεσμοθετείται η δωρεάν υποχρεωτική παιδεία και η καθιέρωση της δημοτικής στην εκπαιδευτική διαδικασία. Τα Λατινικά γίνονται προαιρετικά, καταργούνται στο Γυμνάσιο και διδάσκονται πλέον στις δύο τελευταίες τάξεις του Λυκείου, είναι όμως υποχρεωτικά για τις εισαγωγικές εξετάσεις στη Φιλοσοφική, τη Νομική και τη Θεολογική σχολή. Το μάθημα εστιάζει πλέον κυρίως στη γραμματική και τη σύνταξη της λατινικής γλώσσας με τη βοήθεια ανθολογημένων κειμένων από τον Κορνήλιο Νέπωτα, τον Καίσαρα, τον Φαίδρο, τον Κούρτιο Ρούφο, τον Υγίνο, τον Αύλο Γέλλιο (οι δύο τελευταίοι εισάγονται τώρα για πρώτη φορά ως διδασκόμενοι συγγραφείς).

Σκοποί της διδασκαλίας του μαθήματος, σύμφωνα με το σχετικό αναλυτικό πρόγραμμα, είναι οι εξής:

Ἡ κατὰ τὸ δυνατόν ἐξοικείωσις τῶν μαθητῶν εἰς τὴν λατινικὴν γλῶσσαν, ὥστε ἐν τέλει οὗτοι ἀφ' ἑνὸς νὰ δύνανται νὰ κατανοοῦν ἀπλὰ κείμενα τῆς λατινικῆς, ἀφ' ἑτέρου νὰ ἀποκτήσουν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν

περαιτέρω σπουδὴν τῆς λατινικῆς γραμματείας και

Ἡ κατὰ τὸ δυνατόν ἐκτίμησις τοῦ τρόπου τοῦ σκέπτεσθαι καὶ τοῦ χαρακτήρος τοῦ Ρωμαϊκοῦ λαοῦ διὰ τῆς ἐπαφῆς τῶν μαθητῶν πρὸς τοὺς λατίνους συγγραφεῖς.

ΕΠΤΑΕΤΙΑ

Με την επταετία έχουμε αύξηση των ωρών διδασκαλίας του μαθήματος των Λατινικών. Δυστυχώς η λατινική γραμματεία στιγματίζεται ιδεολογικά και πολιτικά ως φορέας συγκεκριμένων αντιλήψεων. Στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα του 1969 καταφάσκεται η αξία της λατινικής γραμματείας, κυρίως για τον ορθολογικό και πρακτικό προσανατολισμό της, αλλά και την πειθαρχημένη δομή της, για αξίες δηλ. εκμεταλευσίμες από ένα αυταρχικό καθεστώς. Παράλληλα ωστόσο για τη βοήθεια που μπορεί να παράσχει στην εκμάθηση ξένων, λατινογενών κατά βάση γλωσσών, τη μεγάλη σημασία της στην επιστημονική ορολογία, αλλά και ως φορέας του ελληνικού πνεύματος και της σκέψης στη Δύση, μολονότι και πάλι η λατινική γραμματεία προβάλλει ως υποδεέστερη της αρχαίας ελληνικής. Στις Γενικές Παρατηρήσεις του προγράμματος του 1969 διαβάζουμε σχετικά:

- *Οἱ Ρωμαῖοι εἶναι λαὸς νοησιαρχικός, ὑποκύπτοντες εἰς τὸν ὀρθολογισμὸν και τὰς πρακτικὰς ἀνάγκας, ἀποβλέπουν... εἰς τὴν ἐννοιολογικὴν ταξινόμησιν και συστηματοποίησιν.*
- *Ἡ Λατινικὴ γλῶσσα ἔχει ... ἀρχιτεκτονικὴν πειθαρχίαν ἀνωτέραν τῆς Ἑλληνικῆς και διὰ τοῦτο ἀσκεῖ περισσότερον τῆς Ἑλληνικῆς τὸ πνεῦμα τῶν μαθητῶν εἰς τὴν τάξιν, εἰς τὴν πνευματικὴν πειθαρχίαν.*
- *Διὰ τῶν Ρωμαίων ὑπέστησαν κυρίως οἱ νεώτεροι Εὐρωπαϊκοὶ λαοὶ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ και ὁ Ἑλληνορωμαϊκὸς πολιτισμὸς ἀπετέλεσε τὰς βάσεις και τὰ θεμέλια τοῦ Δυτικοευρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.*
- *Ἀλλὰ και μεγάλην πρακτικὴν χρησιμότητα ἔχει ἡ διδασκαλία τῆς Λατινικῆς γλώσσης. Διότι, ὡς γνωστόν, ὅλη ἡ ἐπιστημονικὴ ὀρολογία στηρίζεται εἰς τὴν Λατινικὴν ... Καὶ ἀκόμη, πολλαὶ τῶν νεωτέρων εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν εἶναι λατινογενεῖς, αἱ δὲ ἄλλαι ἔχουν ὑποστῆ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Λατινικῆς. Ἐπομένως ἡ γνῶσις τῆς Λατινικῆς βοηθεῖ εἰς τὴν νεωτέραν γλωσσομάθειαν, εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῶν συγχρόνων*

*εὐρωπαϊκῶν γλωσσῶν, ἐὰν βεβαίως ἢ ἐκμάθησις αὐτῆ πρόκειται νὰ γίνε-
ται μὲ πνευματικὰς ἀξιώσεις καὶ ὄχι κατὰ τὸν τρόπον, καθ' ὃν μανθά-
νουν τὰς ξένας γλώσσας οἱ θυρωροὶ καὶ τὰ γκαρσόνια τῶν κοσμοπο-
λιτικῶν κέντρων καὶ τῶν ξενοδοχείων.*

Ἐμφαση δίνεται και πάλι στη λατινική γραμματική και τη σύντα-
ξη, την αποθησαύριση λατινικῶν φράσεων, τη διδασκαλία του αντι-
στροφου, τη μελέτη χωρίων με ηθικοπλαστικό περιεχόμενο από τον
Φαίδρο, τον Κούρτιο Ρούφο, τον Αύλο Γέλλιο και τον Βαλέριο Μά-
ξιμο (ο ρωμαίος ιστορικός της περιόδου του Τιβερίου εισάγεται για
πρώτη φορά στο curriculum), επιλογές από οικείους πλέον ρωμαίους
ιστορικούς και βιογράφους στην νεοελληνική εκπαίδευση, τον Κορ-
νήλιο Νέπωτα, τον Καίσαρα, τον Λίβιο και τον Σαλλούστιο, αλλά και
από το φιλοσοφικό έργο του Κικέρωνα (*De Amicitia* για πρώτη φορά
και το κλασικό *Somnium Scipionis*), τους λυρικούς Κάτουλλο και
Οράτιο, την *Αινειάδα* του Βεργιλίου, αλλά για πρώτη φορά και τα *Γε-
ωργικά* του. Το αναλυτικό πρόγραμμα προβλέπει μάλιστα γενική επι-
σκόπηση του συνόλου του έργου από το οποίο αντλείται η περικοπή,
αλλά και διδασκαλία στοιχείων ρωμαϊκού πολιτισμού και λατινικής
γραμματολογίας.

ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ – Γ. ΡΑΛΛΗΣ

Από τη Μεταπολίτευση και μετά το μάθημα των Λατινικών πε-
ριορίζεται στη λυκειακή εκπαίδευση. Κατ' αρχάς με τον νόμο 309/76
και υπουργό Παιδείας τον Γ. Ράλλη, τα Λατινικά προσφέρονται ως
μάθημα επιλογής στους μαθητές των δύο τελευταίων τάξεων της γε-
νικής κατεύθυνσης του Γενικού Λυκείου (2 ώρες την εβδομάδα). Επί-
σης διδάσκονται στους μαθητές των Κλασικών Λυκείων τρεις ώρες
την εβδομάδα στην Α' τάξη του Λυκείου και δύο ώρες εβδομαδιαίως
στις δύο τελευταίες τάξεις. Ως στόχοι του μαθήματος επαναλαμβάν-
ονται εν πολλοίς οι ακόλουθοι:

- α) *Νὰ μὴσει τοὺς μαθητὲς στὸ βασικὸ λεξιλόγιο καὶ τὶς κύριες λειτουργίες
μᾶς ὑποδειγματικὰ πειθαρχημένης γλώσσας, ἢ ὁποῖα ἔχει δανείσει στὴν*

Ἐπιστήμη, στήν Τέχνη καί στή Φιλοσοφία πολλά καί σημαντικά στοιχεῖα τῆς καί εἶναι ἡ μητέρα-γλώσσα τῶν σημαντικότερων γλωσσῶν τοῦ δυτικοῦ κόσμου.

- β) *Νά κάνει τοὺς μαθητὲς ἱκανοὺς νὰ διαβάζουν καί νὰ κατανοοῦν ἀπλὰ κείμενα τῆς κλασσικῆς λατινικῆς Γραμματείας, ὥστε νὰ διεγερθεῖ τὸ ἐνδιαφέρον τους γιὰ εὐρύτερη γνωριμία μὲ τὰ πολιτιστικά στοιχεῖα καί τὶς ἀξίες, τῶν ὁποίων αὐτὰ τὰ κείμενα εἶναι φορεῖς.*

Στη Β΄ Λυκείου πιο συγκεκριμένα, τὸ αναλυτικὸ πρόγραμμα προβλέπει *ἀνάγνωση καί μετάφραση απλῶν λατινικῶν κειμένων ἀπὸ τὸ εγκεκριμένο ἀναγνωστικὸ με καθαρὰ γλωσσικὸ προσανατολισμὸ*. Παράλληλα, διδασκαλία τῶν *συνηθέστερων γραμματικῶν καί συντακτικῶν φαινομένων* ἀπὸ τὸ διδακτικὸ εγχειρίδιο τῆς Λατινικῆς Γραμματικῆς. Στὴν Γ΄ Λυκείου διδάσκονται οἱ βιογραφίες τῶν σπουδαιότερων ἀνδρῶν τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας ἀπὸ τὸ ἀναγνωστικὸ τοῦ Λομόντα *De Viris illustribus Urbis Romae*, καθὼς ἐπίσης καί ἐπιλογὲς ἀπὸ τὴν *Αἰνειάδα* με ἐμφαση, καί πάλι, στὴν ἐπίδραση ποὺ ἀσκεῖ ὁ Ὅμηρος στὸν ρωμαῖο ἐπικὸ ποιητὴ. Ἡ διδασκαλία συμπληρῶνεται ἀπὸ μίαν σύντομη ἐπισκόπηση τῆς ἱστορίας τῆς ρωμαϊκῆς λογοτεχνίας. Στὰ κλασσικὰ Λύκεια ἡ ἀπαιτήσεις τοῦ μαθήματος εἶναι ἐνισχυμένες καί τὸ αναλυτικὸ πρόγραμμα προβλέπει διδασκαλία χωρίων καί ἀπὸ τὸν Φαῖδρο, τὸν Κόιντο Κούρτιο, τὸν Αὐλο Γέλλιο, τὸν Κορνήλιο Νέπωτα, τὸν Ιούλιο Καίσαρα, τὸν Κικέρωνα, τὸ ἀγαπητὸ πλεόν στὴν ἐλληνικὴ ἐκπαίδευση *Pro Archia poeta* πιο συγκεκριμένα.

Με τὸ ἀρθρ. 6 τοῦ Π.Δ. 827/79 (ΦΕΚ 240Α΄/23.10.1979, σελ. 2415) τὸ μάθημα τῶν Λατινικῶν ἐπικεντρῶνεται πλεόν στὴ γλωσσική μελέτη συγκεκριμένων ἀνθολογημένων κειμένων στὴν Α΄ καί Β΄ τάξη τοῦ Λυκείου, με παράλληλη, ευκαιριακὴ ὠστόσο, ἀπομνημόνευση λατινικῶν ῥήσεων καί ἐπισήμανση ἀντιστοιχιῶν τῆς λατινικῆς γλώσσας με τὴν ἀρχαία ἐλληνική. Στὴ Γ΄ τάξη ἡ διδασκαλία περιλαμβάνει ἐπίσης μελέτη περικοπῶν ἀπὸ τὸν Λομόντα.

ΠΡΩΤΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΠΑΣΟΚ – ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ
ΑΡΣΕΝΗ – ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΥΘΥΜΙΟΥ –
‘ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ’ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ – ΣΗΜΕΡΑ

Το 1983 με τη θέσπιση των Δεσμών το μάθημα των Λατινικών αποτελεί μαζί με το μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών, της Έκθεσης και της Ιστορίας, ένα από τα τέσσερα εξεταζόμενα μαθήματα της Γ΄ δέσμης. Το εγχειρίδιο που χρησιμοποιείται πλέον είναι το γνωστό σε όλους μας αναγνωστικό 50 κειμένων των Μ. Πασχάλη και Γ. Σαββαντίδη, σε συνδυασμό με τη Λατινική Γραμματική του Α. Τζαρτζάνου (ΦΕΚ 35Α΄/23 Μαρτίου, 1984/091) με εξαίρεση το έτος 1983 μόνο, κατά το οποίο διδάσκονται το ανθολόγιο του Λομόντα και χωρία της Αινειάδος (ΦΕΚ 1Α΄/7 Ιανουαρίου 1983/001). Το μάθημα, το οποίο αποσκοπεί πλέον στην εκμάθηση βασικού λεξιλογίου και φαινομένων της λατινικής γλώσσας, ουσιαστικά χωρίς μελέτη του ρωμαϊκού πολιτισμού και της ιστορίας, τα οποία αν και αναφέρονται ακροθιγώς δεν εξετάζονται, διδάσκεται τέσσερις ώρες μόνο στους μαθητές της Γ΄ Δέσμης στην τελευταία τάξη των Γενικών Λυκείων, ενώ οι μαθητές των πρότυπων Κλασικών Λυκείων διδάσκονται στοιχεία της λατινικής γλώσσας ήδη από την Α΄ τάξη.

Βάσει του ΦΕΚ 1057B/1.12.1997 (Υ.Α. Γ2/6953· βλ. επίσης ΦΕΚ 327B/18.3.1998, Υ.Α. Γ2/1088, ΦΕΚ 561B/29.7.1999), το μάθημα των Λατινικών διδάσκεται πλέον στη Β΄ (1 και 2 ώρες το χειμερινό και εαρινό εξάμηνο αντιστοίχως) και την Γ΄ Λυκείου (2 ώρες) των Ενιαίων Λυκείων στους μαθητές της θεωρητικής κατεύθυνσης. Το εγχειρίδιο των Πασχάλη – Σαββαντίδη εκδίδεται σε δύο τομίδια των 20 και 30 κειμένων αντιστοίχως, τα οποία προβλέπεται να διδάσκονται σε 2 και 3 διδακτικές ώρες αντιστοίχως, ενώ προστίθεται στον τόμο της Β΄ Λυκείου και μια αναλυτική εισαγωγή στη λατινική γραμματεία από τον Δ. Νικήτα. Με το σχετικό αναλυτικό πρόγραμμα επί υπουργίας Π. Ευθυμίου οι στόχοι του μαθήματος επαναπροσδιορίζονται περαιτέρω, δίνονται εκτενείς οδηγίες για τον τρόπο διδασκαλίας των κειμένων εντός της τάξης με βάση και νεότερες παιδαγωγικές απόψεις, ενώ τέλος ρητώς δίνεται έμφαση στην ανάγκη μελέτης της διαγλωσσικής σχέσης

μεταξύ της Αρχαίας Ελληνικής και της Λατινικής.

Με πρόβλεψη του 2009 για το λεγόμενο ‘Νέο Σχολείο’, το μάθημα καταργείται από τη Β΄ Λυκείου και διδάσκεται με βάση το ίδιο εγχειρίδιο για τέσσερις ώρες στην Γ΄ μόνο Λυκείου, χωρίς ουσιαστική αλλαγή των μαθησιακών του στόχων. Οι ώρες αυτές μειώνονται σε 3 αργότερα. Παρατηρείται επίσης σταδιακή μείωση των διδασκόμενων κειμένων, αλλά και συντακτικών φαινομένων (όπως π. χ. της γερονδιακής έλξης ή του πλαγίου λόγου).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Δύσκολοι καιροί για τα Λατινικά Γράμματα! Με την πρόοδο του τεχνολογικού πολιτισμού και την ανάπτυξη των επιστημών είναι φυσική και αναμενόμενη μία σημαντική μείωση της ύλης και του εύρους των μαθησιακών στόχων της διδασκαλίας των Λατινικών. Η λατινομάθεια στην Ελλάδα όμως έπρεπε και πρέπει ακόμη να αντιμετωπίσει δύο επιπλέον βασικά εμπόδια που σχετίζονται, κατά βάση, με την ιστορία του νεότερου ελληνικού κράτους:

α) Την υπερβολική, σε ορισμένες περιπτώσεις, εμμονή μας στην υπέρτατη υπεροχή της ελληνικής γλώσσας και γραμματείας. Κανείς δεν αμφισβητεί την ύψιστη αξία του ελληνικού λόγου και πολιτισμού και τη μέγιστη επίδραση που αυτός άσκησε στον ρωμαϊκό πολιτισμό. Το έχουν ομολογήσει ήδη πρώτα οι Ρωμαίοι με την κλασική πλέον ρήση του Ορατίου: *Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latium* (*Epist.* 2.1.56, “Η Ελλάδα ηττήθηκε, κατέκτησε όμως τον νικητή και εισήγαγε στο αγροτικό Λάτιο την παιδεία”). Οι Ρωμαίοι ωστόσο δεν υπήρξαν απλοί αντιγραφείς, αναδημιούργησαν, στο πλαίσιο μιας καλαίσθητης *imitatio*, γόνιμα και δημιουργικά τα ελληνικά τους πρότυπα και μαζί με τους Έλληνες αναντίρρητα έθεσαν τις βάσεις του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού.

β) Την ιδεολογική προκατάληψη που συνέδεσε τα Λατινικά, όπως και τα Αρχαία Ελληνικά σε μικρότερο βαθμό ίσως, με ακραιφνώς συντηρητικές πολιτικές, αλλά και απολυταρχικές μορφές πολιτειακής διακυβέρνησης. Έτσι συχνά η λατινική σκέψη και γραμματεία γίνον-

ται αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης από ανελεύθερα καθεστώτα, όπως π. χ. από τη δικτατορία του Μεταξά αλλά και την επταετία 1967-74, ενώ οβελίζονται από τα προγράμματα σπουδών περισσότερο φιλελεύθερων και προοδευτικών κυβερνήσεων και μάλιστα στο πλαίσιο ευρύτερων εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων, όπου εξαιρετικά σημαντικές και απόλυτα κατά τα άλλα θετικές εκπαιδευτικές αλλαγές θεσμοθετούνται (μεταρρύθμιση Παπανούτσου, για παράδειγμα).

Η ρωμαϊκή διοίκηση ήταν πράγματι στρατοκρατική εν πολλοίς και το πνεύμα αυτό της στρατιωτικής πειθαρχίας διαφαίνεται σε πολλά κείμενα της ρωμαϊκής γραμματείας, κυρίως της ιστοριογραφίας. Οι Ρωμαίοι όμως δεν ήταν μόνο αυτό. Διέθεταν εν πολλοίς πρακτικό πνεύμα, γνώριζαν όμως πολύ καλά να υμνούν με καλαισθησία τις ηθικές αρετές, τη φιλία, τον έρωτα, τις ομορφιές της φύσης και του ανθρώπινου βίου. Η λατινική γραμματεία είναι σε θέση να περηφανεύεται για λογοτεχνικά αριστουργήματα που επηρέασαν το σύνολο της νεότερης ευρωπαϊκής λογοτεχνίας (της ελληνικής συμπεριλαμβανομένης) είτε άμεσα (τον Σεφέρη ή τον Καβάφη για παράδειγμα) είτε μέσω διαμεσολάβησης (η ρωμαϊκή κωμωδία, για παράδειγμα, επηρεάζει το κρητικό θέατρο μέσω της *commedia erudita* της Δύσης). Τα κείμενα αυτά είναι λυπηρό να μην τα γνωρίσουν οι έλληνες μαθητές, έστω και από μετάφραση. Γιατί εμείς οι Νεοέλληνες να μην έχουμε την δυνατότητα να γελάσουμε με τις ευρηματικές μηχανορραφίες των απατεώνων δούλων της ρωμαϊκής κωμωδίας, γιατί να μην θαυμάσουμε το αυστηρό ρωμαϊκό ήθος, το *mos maiorum*, μαζί με τον Κάτωνα, γιατί να μην θρηνήσουμε για τον ατυχή έρωτα του Κατούλλου, την ερωτική δυστυχία της εγκαταλελειμμένης από τον Αινεία Διδούς του Βεργιλίου, γιατί να μην συμπονέσουμε με τον ανανταπόδοτο έρωτα των ελεγειακών και της Φαίδρας του Σενέκα, γιατί να μην θαυμάσουμε τη συστηματοποιημένη φιλοσοφική πεζογραφία και την εκλεπτυσμένη ρητορική τέχνη του Κικέρωνα; Η λατινική γραμματεία είναι θησαυρός ιδεών, αρχών και λογοτεχνικής αισθητικής και τον θησαυρό αυτόν δεν πρέπει για κανέναν λόγο να τον στερήσουμε από τα παιδιά μας. Η Ελληνική Πολιτεία, κατά τη γνώμη μας, δεν είχε και δεν έχει κανέναν λόγο να απαξιώνει ή να φοβάται τους Ρωμαίους!

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντωνίου, Δ. (1987), *Τα προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης (1833-1929)*, Αθήνα.
- Αργυριάδης, Ι. (1877), *Έκθεσις περί των εν Αθήναις Γυμνασίων και Ελληνικών σχολείων προς το επί της δημοσίας εκπαιδεύσεως υπουργείον, αποσταλείσα μετά τας γενικάς εξετάσεις του σχολικού έτους 1875-1876*, Αθήνα.
- Βαρμάζης, Ν. (1992), *Η αρχαία ελληνική γλώσσα και γραμματεία ως πρόβλημα της νεοελληνικής εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη.
- Γκλαβάς, Σ. (2010), *Επισκόπηση της Ιστορίας της Εκπαίδευσης στο Νεοελληνικό κράτος*, http://www.pi-schools.gr/progr_spoudon_1899_1999/episkopisi.pdf.
- Δημαράς, Α. (1973), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε: Τεκμήρια Ιστορίας (Α' 1821-1894, Β' 1895-1967)*, Αθήνα.
- Διαμαντής, Δ. (2006), "Η εκπαίδευση κατά τον Καποδίστρια", *Επιστημονικό Βήμα* 6, 24-31.
- Ζιώγα, Ι. (2015), *Η διδασκαλία των Λατινικών στη Μέση Εκπαίδευση*, διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη.
- Καζαμιάς, Α. και Κασσωτάκης, Μ. (επιμ.) (1986), *Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα: Προσπάθειες, αδιέξοδα, προοπτικές*, Ρέθυμνο.
- Καλούδη, Ε. Παπανδρέου, Ι. – Θεοδωροπούλου, Α. – Κοσεγιάν, Χ. (1992), "Γερμανία: Η διδασκαλία των Λατινικών στη Βαυαρία", στο: Α. Βοσκόσ και Θ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Από τη Μετάφραση στο Πρωτότυπο, Συμβολή στην Ανανέωση της Διδασκαλίας των Αρχαίων Ελληνικών στη Μέση Εκπαίδευση*, Αθήνα, 180-5.
- Κονομής, Ν. "Οι κλασικές σπουδές στην Ελλάδα σήμερα": [//www.academyofathens.gr/documents/omilia_konomis.pdf](http://www.academyofathens.gr/documents/omilia_konomis.pdf).
- Κούγκου, Ελ. (1972), *Ο Καποδίστριας και η Παιδεία*, τόμος Β', Αθήνα.
- Κυπριανός, Π. (2007), *Συγκριτική ιστορία της ελληνικής εκπαίδευσης*, Αθήνα.
- Latacz, J. (2001), "Σπουδές χωρίς αρχαία ελληνικά και λατινικά; Αδύνατον! Η θέση της κλασικής φιλολογίας στο εκπαιδευτικό σύστημα της Γερμανίας το 19ο αιώνα", στο: Α. Ρεγκάκος (επιμ.) *Νεκρά γράμματα: Οι κλασικές σπουδές στον 21ο αιώνα*, Αθήνα, 103-14.
- Lister, B. (2007), *Changing Classics in Schools*, Καίμπριτζ.
- Μπαμπούνης, Χ. (1999), *Η εκπαίδευση κατά την Καποδιστριακή περίοδο – Διοικητική οργάνωση και εκπαιδευτική λειτουργία*, Αθήνα.
- Μπουζάκης, Σ. (1987), *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Αθήνα.

- _____ (1999), *Γεώργιος Α. Παπανδρέου 1888-1968, Ο πολιτικός της Παιδείας*, τόμ. Β', Αθήνα.
- _____ (2005), *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια, Γενική και Τεχνικοεπαγγελματική εκπαίδευση*, Αθήνα.
- Νικήτας, Δ. (1998), "Τα Λατινικά του Λυκείου: Desiderata et proposita", *Φιλολόγος* 94, 460-9.
- _____ (2003), "Η λατινική γλώσσα και γραμματεία ως υπόβαθρο και γνωστικό αντικείμενο των επιστημών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης", *Πλάτων* 2, 301-15.
- Παπαγγελής, Θ. (2005), *Η Ρώμη και ο κόσμος της*, Θεσσαλονίκη.
- Παπακωνσταντίνου, Θ. Γ. (1994), *Ελληνική εκπαίδευση και Παιδεία, Συμβολές στην εκπαιδευτική ιστορία του 19ου και των αρχών του 20ου*, Αθήνα.
- Παπανούτσος, Ε.Π. (1976), *Η Παιδεία: Το μεγάλο μας πρόβλημα*, Αθήνα.
- Παρίσης, Σ. (1884), *Ανωτέρα και μέση εκπαίδευσις ήτοι: συλλογή των διεπόντων την ανωτέραν και μέσην εκπαίδευσιν νόμων, β. διαταγμάτων και εγκυκλίων του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως Υπουργείου από το 1833-1884*, Αθήνα.
- Πετρογιάννη, Α. (2005), *Η Μέση Εκπαίδευση κατά την Οθωνική περίοδο. Θεσμική, Οικονομική και Εκπαιδευτική Δομή και Λειτουργία*, διδ. διατρ., Γιοχάνεσμπουργκ.
- Plumb, J.H. (1964), *Crisis in the humanities*, Harmondsworth.
- Πολυχρονόπουλος, Π. (1980), *Παιδεία και Πολιτική στην Ελλάδα: Κριτική ανάλυση και αξιολόγηση των ιδεολογικών και γνωστικών λειτουργιών του σχολικού συστήματος (1950-1975)*, Αθήνα.
- Ράσης, Σ. (1988), *Η ανθρωπιστική παιδεία στη σύγχρονη εκπαίδευση*, Θεσσαλονίκη.
- Ρεγκάκος, Α. (επιμ.) (2001), *Νεκρά Γράμματα. Οι Κλασικές Σπουδές στον 21ο αιώνα*, Αθήνα.
- Sparks, R. (1990), "Latin in the 1990's and Beyond", *NASSP Curriculum Report* 20.1, 1-4.
- Φλουρής, Γ. (1983), *Αναλυτικά Προγράμματα για μια νέα εποχή στην εκπαίδευση*, Αθήνα.
- Φυντίκογλου, Β. (2014), "Εξ όνυχος τον λέοντα: Τα Λατινικά στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση με αφορμή το «Ψηφιακό Βοήθημα» για το μάθημα", *Νέα Πορεία* 149, 17-41.
- Χοντολίδου, Ε. (1987), *Η συζήτηση για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (1976-1981)*, Θεσσαλονίκη.